

Enschede na stadsbrand geen New York in 't klein

Lambertus Johannes Bruna heeft enkele indrukwekkende, met somberheid overgoten schilderijen gemaakt van de ruïnes die achterbleven nadat tomeloze, door de wind aangejaagde vlammen Enschede verwoestten, op 7 mei 1862. Tientallen staketsels, restanten van gevels van kerken en stadsvilla's van fabrikanten, illustreerden de dag na de brand de onvoorstelbare, onmetelijke ellende in Enschede, rokende ruïnes die Bruna in sombere bruintinten onder een grijsgrauwe hemel penseelde. Hier en daar schemert er een toefje blauw doorheen, als een belofte van hoop en moed, voor een nieuw leven in Enschede. Bruna, een lokale beroemdheid, in 1841 als negentienjarige gelauwerd met een medaille van koning Willem II, was in 1846 vanuit Deventer naar Enschede gekomen, waar hij 'tekenmeester' was,

Een reproductie van een schilderij van Lambertus Bruna, getiteld *Ellende na de brand*. Op de achtergrond is de ruïne van de Grote Kerk flauw zichtbaar.

eerst van de Particuliere Teekenschool en later aan de Bouwkundige Teekenschool ten Behoeve van de Arbeidende Klasse. Niet alleen armenkinderen, maar ook telgen uit textielfamilies kregen les van hem, zoals Jan Herman van Heek en zijn zusters Gus en Bertha die hij de beginselen van tekenen en schilderen bijbracht. Bruna woonde een tijdlang in het huisje Den Tempel, dat vóór het huis van Gerrit Jan van Heek aan de Markt stond, waar eerst mejuffrouw Van Eeden een breischooltje had. Het huis van Bruna ging bij de stadsbrand verloren.¹

Nijver, maar arm stadje

De maand mei was vrolijk begonnen, de eerste mei 1862 was een prachtige voorjaarsdag, zonovergoten, volop lente, misschien wel het mooiste voorjaar sinds mensenheugenis.

Nooit aanschouwde de Nederlander binnen de grenzen van zijn geboortegrond eene heerlijker lente dan waarin we ons nog verheugen. Toen de Meimaand aanbrak, bloeide alles in de bosschen, groende alles op de velden, prijkte de geheele natuur in haar schoonsten feestdos.²

Het was feest in Enschede. Koning Willem III kwam op bezoek.³ Aangemoedigd door een oproep in de *Enschedesche Courant* van 22 april 1862 had de bevolking het stadje uitbundig versierd. Enschede moest er op deze Koningsdag op z'n voordeligst uitzien. Ellendige krotwoningen van arme arbeiders en ver-

vallen gevels waren verborgen achter coulissen van overdadig voorjaarsgroen en dennentakken.⁴ Enschede was blij, want de koning kwam niet met lege handen. Hij deelde mee dat Enschede een spoorverbinding en een station kreeg, eindelijk, want stadsbestuurders en fabrikanten hadden zich al jarenlang ingespannen om aangesloten te worden op het spoorwegennet.⁵ Er kwam ook een telegraafkantoor. En de Twentsche Industrie- en Handelsschool zou in Enschede worden gevestigd, niet in Almelo of Oldenzaal, die meegedongen hadden.⁶

Koning Willem III aanschouwde op 1 mei 1862 een nijver, maar arm fabrieksstadje, gegroeid in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de katoenspinnerijen en handweverijen werkten ruim vijfhonderd mannen, meer dan driehonderd vrouwen en ongeveer 150 kinderen.⁷ De lonen waren laag. Kinderen jonger dan veertien jaar verdienden twintig cent tot een kwartje op een dag. Volwassen mannen haalden acht tot negen dubbeltjes, volwassen vrouwen 53 tot 65 cent. En dat voor een werkdag die voor iedereen twaalf uur of soms nog langer duurde.⁸ Enschede was een kleine stad, met een oppervlakte van maar twaalf hectare. Stad en 'wigbold' – het buitengebied – hadden een oppervlakte van zo'n zestig hectare. De Oldenzaalsestraat was 'een breede, luchtige fraaie straat', maar alleen aan het begin, want verderop stond.....

..... een reeks zóó armelijke hoekig voor en naast elkander heenspringende, met mestbakken en vuilnisverzamelingen versierde woningen, dat 't Gemeentebestuur 't niet overboodig heeft geacht, die entrée – het was van die zijde dat de Koning inkwam – zooveel mogelijk met groen als anderszins te doen maskeren....' De Langestraat was 'een breede en vrolijke straat', de Haverstraat behoorde tot de 'tweede rang'.

Het marktplein, vrij ruim en lichtig, was gedeeltelijk ingenomen door de Hervormde Pastorie met tuin. Het was 'omboord met groote en goede gebouwen', woningen van fabrikanten. Aan de Noorderhagen en de Zuiderhagen, twee straten die evenwijdig liepen aan de Stadsgracht, stonden bijna alle fabrieken. Voor de Stadsgracht had niemand een goed woord over. Het water in de gracht, die de geheele binnenstad omsloot, was bedorven door de

...vele afgebruikte verfstoffen en bijtmiddelen, daarin sedert jaren uitgestort, zwart en vuil; bij warm, vooral bij vochtig warm weder, ontwikkelt zich uit dat water een onaangename, stinkende gaslucht, die vooral vreemdelingen opvalt; de boorden van die gracht hebben niets wat het oog bekoort; zij zijn gezoomd, althans op vele plaatsen, met vervallen woningen.⁹

De meeste arbeiders woonden binnen de stadsgrachten, in de achterstraten, op een steenworp afstand van elkaar, de burgers huisden in de grote straten.

Na de brand maakte Bruna in 1862 zijn wellicht bekendste schilderij *De Bruffteneugers*. Twee 'neugers' kondigen in een boerenfamilie in het woongedeelte van het l6s hoes de bruiloft van een bekende – een naeber of een familielid – op rijm aan, volgens oud-Twents gebruik. De mannen droegen hun beste pak, hadden een versierde hoed op en hun gaostok was met feestelijke linten getooid.

Aan de Walstraat regen zich vele krotten aaneen, die nauwelijks een menswaardig bestaan toestonden, voor bewoning waren ze ongeschikt. Vochtige, vieze vertrekken bedreigden ieders gezondheid. In huizen aan de Molenstraat, Oldenzaalsestraat en Zuiderhagen drong nooit een zonnestraal door, ze waren vervallen tot hokken. Soms woonden in zulke van licht en lucht verstoken woningen twee of drie gezinnen, noodgedwongen, omdat de groeiende industrie steeds meer arbeiders aantrok. Het kwam zelfs voor dat er meer dan twintig mensen in één huis woonden.

Armen en aandeelhouders

De talloze, ellendige woningen her en der in de stad vormden samen met de erbarmelijke omstandigheden de reden, waarom notabelen uit de stad op 27 juni 1861 de 'Enschedesche Vereeniging ten doel hebbende het verstrekken van woningen aan den arbeidersstand', kortweg de Enschedesche Bouwvereniging, oprichtten. In het bestuur namen vooral fabrikanten zitting. Zij hadden de meeste aandelen in de bouwvereniging, berichtte het jaarverslag over 1863. De bouwvereniging bouwde huizen, voor de werklieden en hun gezinnen, maar zeker ook ten faveure van de fabrikanten, die voor elk aandeel dat ze bezaten, jaarlijks vijf procent van de winst wensden te beuren. In 1861 kwamen de eerste 33 afdakwoningen klaar, op een van de gemeente gehuurd

terrein op de zogenoemde Belt, grenzend aan de gemeente Lonneker.

De huizen waren met elkaar verbonden door de over alle huizen lopende zolder, één grote ruimte boven alle 33 woningen. Dat was gemakkelijk als dienders op visite kwamen, wanneer iemand weer eens wat had uitgespookt. De boosdoener kon dan over de zolder rennen en bij één van de burens naar buiten ontsnappen. Drie woningen hadden twee verdiepingen, omdat er volgens het bestuur een grote behoefte was aan ruimere huizen, waar de bewoners onderdak konden bieden aan enige kostgangers en dat leverde wat extra inkomsten op. De huren waren laag, negen dubbeltjes in een week, voor de woningen met een verdieping moest een gulden meer worden betaald. Het buurtje kreeg al snel een veelzeggende naam, De Krim, naar het Russische schiereiland in de Zwarte Zee.¹⁰ De woningbouwvereniging maakte plannen voor meer van zulke woningen. Daarvoor hadden de bestuurders een terrein op het oog bij het Boerenkerkhof aan de Deurningerstraat. Maar zat Enschede op meer van zulke arbeiderswoningen te wachten? Op dat moment niet, Enschede en Lonneker waren nog niet volgebouwd, van woningnood was zeker geen sprake.¹¹ Maar dat zou spoedig veranderen.....

Smeulende puinhoop

De stadsbrand van 7 mei 1862 was een ware ramp voor de stad en haar bewoners. Het verwoestende

vuur, aangewakkerd door een harde zuidoostenwind, baande zich met ongekende felheid een weg door de binnenstad, vanaf het middaguur tot een uur of zeven in de vroege avond, langs de overblijfselen van erebogen en guirlandes die nog niet waren opgeruimd na het bezoek van koning Willem III, enkele dagen geleden. In zes uur was het levendige stadje veranderd in één rokende, smeulende puinhoop, het oude Enschede was een snelle dood gestorven. In totaal werden 633 huizen vernield, 3.765 van de iets meer dan vierduizend inwoners waren dakloos. Acht textiel fabrieken brandden af, vier kerken waren een ruïne geworden, evenals het Stadhuis, twee scholen, de Groote Sociëteit en het weeshuis.¹² Er vielen drie doden te betreuren.¹³

De volgende dag vergaderde het stadsbestuur, niet in het stadhuis, dat ook was afgebrand, maar thuis bij het raadslid mr. B.W. Blijdenstein, de bankier, die op de hoek van de Veenstraat en de Brinkstraat woonde, zijn woning en kantoor waren gespaard. De huizen van de burgemeester, tien raadsleden en de gemeentesecretaris waren door het vuur verwoest. De stadsbestuurders stonden voor een bijna onmenselijke taak. Er moest snel hulp komen, de slachtoffers die hun huis kwijt waren, moesten spoedig een dak boven het hoofd krijgen, en terstond 'onderstand' krijgen, voedsel, kleding en geld. Besloten werd een hoofdcommissie aan te wijzen 'tot het nemen der maatregelen, noodig om te voorzien in de behoefte van de door den brand beroofden'.¹⁴

De Commissaris van de Koning in Overijssel, jhr. Cornelis Bakker, reisde al in de nacht van 7 op 8 mei naar Enschede, om de situatie ter plekke te aanschouwen en om overleg te plegen met het stadsbestuur, dat inmiddels onderdak had gekregen in het niet door het vuur bezochte Schuttersveld. Koning Willem III kon niet komen, Johan Rudolph Thorbecke wel, als minister van Binnenlandse Zaken.¹⁵ De staatsman sprak na een bezoek aan het rampgebied de historische woorden: 'Alles is voor overdriving vatbaar, alleen de voorstelling van deze verwoesting niet.' Thuis bij Jan Jordaan, directeur van

'n Groot'n Stoom, overlegde Thorbecke over de direct noodzakelijke maatregelen. Staande de vergadering stuurde hij de minister van Oorlog een telegram: 'Hier is nood, zendt 400 tenten en 6.000 dekens.' Dat de gemeente enkele weken later een rekening kreeg van bijna twintigduizend gulden, was voor het stadsbestuur een onaangename verrassing. Overleg met Den Haag leidde tot niets, Enschede moest betalen voor de tenten en dekens.¹⁶

Droogte en dwarrelwinden

Hoe was de brand ontstaan? Hermanus Gerardus Hartman Jakobuszn. wist het wel, het was niet Lodewijk van Voorst, zoals sommigen vermoedden. In zijn boek *Enschede's ontstaan, bloei en verwoesting*, verschenen in 1862, was hij daarover duidelijk.

Aan het zuideinde der Kalendarstraat, in een der voorsteden stond het huis van Gerhard Wilmink, waarvan het achterste gedeelte sedert kort was bewoond door de arbeider Lodewijk van Voorst.¹⁸ Tegenover deze woning was die van den brigadier der Rijksveldwacht Schutstal. Mag men de geruchten gelooven, dan zou deze laatste op den 7 mei 1862, ongeveer des namiddags ten een ure, eene flikkering hebben ontwaard in de woning van Van Voorst. Zich dadelijk daarheen begevende, ontmoet hij voor de deur de vrouw van Van Voorst, die naar buiten kwam, de haren uit de ogen streek en naar boven ziende, moet uitgeroepen hebben: 'Zie, Van Voorst! Het brandt al.' Dit berigt, dat de oorzaak van het onheil zou zijn, laten wij voor hetgeen het is. Van Voorst werd in hechtenis genomen en geboeid naar Almelo getransporteerd, doch het ingesteld onderzoek heeft geen meerder licht over de zaak kunnen verspreiden en Van Voorst werd weder in vrijheid gesteld.¹⁹

Maar Lodewijk had de brand niet aangestoken, vond het gemeenteraadslid Jan Beukers, die op 3 oktober 1896 een rede hield over de stadsbrand. Dat de brand zich zo snel verspreidde door de stad, moest volgens Beukers worden toegeschreven aan natuurlijke oorzaken: de bijzondere droogte, de warme 7de mei, een 'barre en zeer sterke oostenwind', die steeds heviger werd en in dwarrelwinden overging, 'plotselinge en woeste afwisselingen van windrichting'.²⁰

New York in het klein

Lambertus ten Cate was vanaf 1851 burgemeester van Enschede. Hij was geboren in een doopsgezinde familie, die al sinds de eerste helft van de zeventiende eeuw in Enschede woonde en tot de elite van het stadje behoorde.²¹ In 1846 stond hij ingeschreven als eigenaar van een stoomververij, die hij uitbouwde tot een spinnerij en een ververij, aan de Molensteeg, iets ten oosten van de plaats waar deze de Kloosterstraat kruiste, tegenover het later daar gebouwde Kantongerecht. Toen Lambertus burgemeester van Enschede werd, was hij één van de

'Levenskracht tot herstel op tooneel van vernieling'

Toen Thorbecke na zijn bezoek aan Enschede terug was in de Tweede Kamer in Den Haag, vroeg hij direct de discussies te onderbreken, 'omdat ik het tot mijnen plicht rekende een buitengewoon blijk van deelneming in een buitengewone ramp, ook tot het bevorderen van de nodige maatregelen, te geven. Ik heb daar een tooneel van vernieling aanschouwd, gelijk men het, geloof ik, zeldzaam zal zien. Maar ik vond op dat tooneel, nevens de ramp, de levenskracht tot herstel. Ik vond er de hoofden der gemeente vol moed, enkel bedacht om Enschede schooner en grooter te doen herrijzen.' Thorbecke zorgde voor 'voor voedsel en dekking'. De veerkracht in de stad bleek groot. 'Allerwege zien wij tenten verrijzen, voorzien van voldoende wollen dekens, en gelden zijn aanwezig voor de eerste levensbehoeften. De sombere treurigheid van de eerste dagen begint baan te maken voor opgeruimdheid en hoop voor de toekomst.'¹⁷

rijkste ingezetenen. Niet alleen had hij in zijn eigen bedrijf goed verdiend, hij bezat ook veel grond in Winterswijk, waarschijnlijk verkregen uit de erfenis van zijn in 1849 overleden schoonvader.²²

Ten Cate, als succesvol ondernemer en grootgrondbezitter misschien gewend groot te denken, wist heel goed wat er met Enschede na de stadsbrand moest gebeuren. Een week later, in de raadsvergadering van 14 mei, presenteerde hij zijn ambitieuze plan: de nieuwe stad wilde hij inrichten volgens het in Amerika en zeker in New York in stedenbouw toegepaste wiskundige patroon, wegen van noord naar zuid kruisen met wegen van oost naar west, daartussen huizen, winkels, fabrieken en groen. De gehele afgebrande binnenstad van Enschede moest worden onteigend, alle ruïnes en ook de aanwezige infrastructuur van wegen en pleinen moesten worden afgebroken en opgeruimd, zodat er één gigantisch bouwterrein ontstond, waarop New York in het klein kon worden nagebouwd. Wethouders en raadsleden zetten grote ogen op en hoorden hem geschrokken aan, was het de burgemeester misschien in het hoofd geslagen? Ze zagen levensgrote problemen op zich afkomen, ellenlange procedures voor het onteigenen van de gronden, ontzaglijke investeringen voor het aankopen van gronden, voor het aanleggen van nieuwe wegen. Hoe lang zou het wel niet gaan duren eer de binnenstad van Enschede weer begaanbaar en bewoonbaar en vooral leefbaar was?

De grootse plannen van de burgemeester moesten wel sneven, vooral omdat Ten Cate wellicht een visionair, maar zeker geen realist was. Ten Cate had snel door dat hij niemand kon winnen voor zijn ideeën en trad af, niet omdat hij het vele werk vreesde dat op hem afkwam en evenmin omdat hij – 66 jaar inmiddels, niet meer één van de jongsten – zou opzien tegen de drukte en het gedoe. Want kort daarna had hij handenvol werk aan de herbouw van zijn ook af-

gebrande onderneming en het oprichten van zijn nieuwe spinnerij en weverij, met 3.750 spindels en 160 getouwen. Kort na de brand stichtte Ten Cate ook nog twee steen- en pannenkokerijen in de omgeving van de Kotkampweg, want voor de wederopbouw van Enschede zouden de komende jaren veel stenen nodig zijn. Vette winsten lokten meer dan de burgemeesterszetel.²³

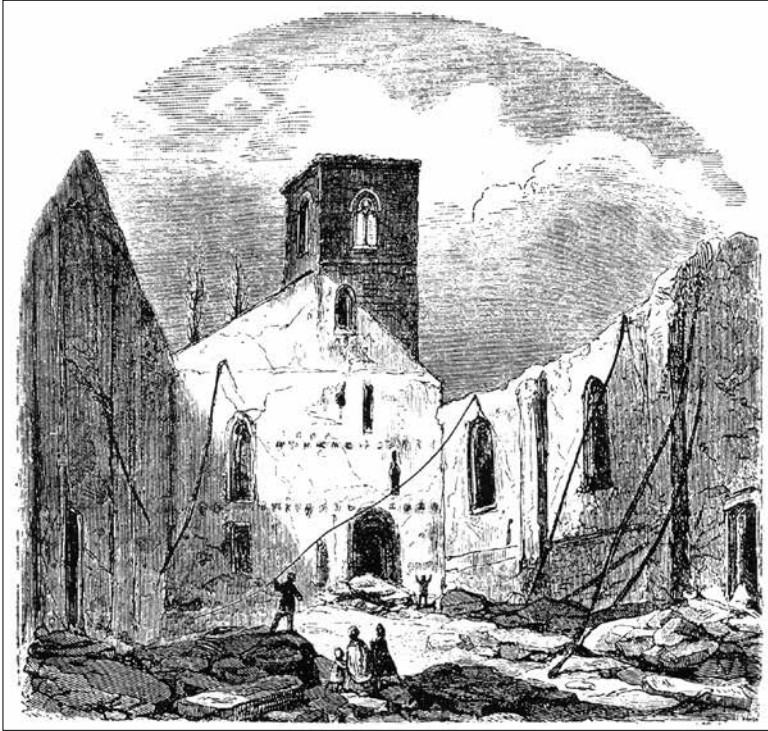
Gebrek aan flinke burgemeester

Het lijkt er op, dat de lokale elite de bestuurlijke ontwikkelingen kritisch volgde, want 'Mietje' Ledeboer-Van Heek schreef haar zoon in Engeland, dat Enschede 'nu een groot gebrek [heeft] aan een flinke burgemeester waarin misschien nog wel verande-

De stadsbrand verwoestte de drie kerken en de synagoge in het hart van het stadje. De dagen na de brand was er genoeg te praten, over de toekomst van de stad, over de ellende die velen was overkomen.

Burgemeester Lambert ten Cate wilde Enschede groots herbouwen, met een stratenpatroon naar Amerikaans voorbeeld. Toen hij in het gemeentebestuur felle tegenstand kreeg, trad hij af.

Zo zag een tekenaar de Grote Kerk, niet lang na de stadsbrand van 7 mei 1862, het gehele interieur was door het vuur verwoest.

ring komt'. Dat duurde echter nog tot 2 juni, toen het liberale raadslid Gerrard Adriaan Loeff als burgemeester werd geïnstalleerd. Hermina Cornelia Blijdenstein voorspelde een mooie toekomst voor Enschede, al zag ze ook wel wat problemen, schreef ze enkele dagen na de brand in een brief aan haar schoonzus:

Maar nu komt onze stad ook geheel anders weer op, als alle plannen doorgaan, wordt het een modelstad, maar ik weet nog niet, waar het geld vandaan moet komen, nu onze beurzen door den brand reeds zo geleetigd zijn.²⁴

Willem Barend Johannes van Eijk, predikant in Deventer, die voor het Weeshuis in Enschede een rede hield over de brand, had alle vertrouwen in God:

Ik zou zelfs een blik in de toekomst kunnen slaan en, met de ervaring van het verleden (de jaren 1228 en 1750) vóór mij, kunnen vragen: meent gij, dat God uit dit kwade 't goede niet kan doen voortkomen? Wie zegt ons, dat die stad niet zal worden herbouwd en als een phenix uit hare asch zal herrijzen, veel fraaijer dan te voren?²⁵

Intussen waren de stadsbestuurders het erover eens, dat Enschede geen Amerikaans stratenpatroon moest krijgen. Ze gaven twee stadsarchitecten die ervaring hadden met bouw en herbouw van stadscentra, opdracht een herbouwplan te ontwikkelen, Hendrik Jan Heuvelink uit Arnhem en B. Reinders uit Zwolle. Ze leverden snel werk, want nauwelijks een maand na de brand lag er een plan, dat geen enkele weerstand opriep bij de leden van de gemeenteraad, die het dan ook de volgende dag al goedkeurden.

De twee architecten wilden het historisch ge-

groeide stadspatroon – dat zoveel op een ei lijkt – zoveel mogelijk handhaven. De hoofdrichting van de straten bleef vrijwel onveranderd en er kwamen royale uitvalswegen. De Stadsgraven werd gedempt, riolen werden aangelegd, de stadspoorten werden geslecht, straten en vooral de Langestraat werden breder gemaakt, het Marktplein kreeg meer ruimte. Her en der in de stad werden brandputten gegraven, de stadsbestuurders hadden hun lesje kennelijk geleerd.²⁶ Wie tegenwoordig door de stad wandelt, door de Langestraat, de Haverstraat, over de Oude Markt, herkent het verleden van de stad, dat de binnenstad zo karakteristiek maakt, het patroon is nog hetzelfde als op de vogelvluchttekening van Enschede in 1826 van Klaas Nanning.

Nieuwe arbeidersbuurt

De afgebrande stad was een lustoord voor dieven en plunders, realiseerden zich ook de stadsbestuurders, die zorgden dat er direct een detachement dragonders en een groep rijksveldwachters kwamen om de orde te bewaren. Straten en pleinen moesten worden vrijgemaakt van puin en as, gevaarlijke bouwvallen zoals de Veldpoort, één van de oude toegangspoorten tot de stad, moesten worden omgehaald. Werkvolk was er voldoende, want de brand had ook zeven textielbedrijven getroffen, die voorlopig niet konden produceren, de arbeiders hadden dus vrijaf en wilden graag meewerken.²⁷

De hoogste urgentie had uiteraard de woningbouw, zo'n 3.700 stadgenoten hadden geen dak meer boven het hoofd, snel handelen was geboden. Eind 1863 waren er al 630 woningen gebouwd en was de herbouw grotendeels klaar. Nieuwe huizen waren vooral voor de kapitaalkrachtige burgers. Textielarbeiders moesten de zomer doorbrengen in de tenten van Thorbecke. Geen leuk leven, in de zomer was alles te harden, maar met de wintermaanden voor de deur zag het somber uit. De Enschedesche Bouwvereniging werd ingeschakeld. Er lagen nog kant en klare tekeningen van de 33 arbeiderswoningen die in 1861 waren gebouwd. De bouwers konden dus snel aan het werk. Eind augustus werden de eerste 32 woningen betrokken, eind oktober waren er nog eens 32 gereed en kort voor de winter begon waren alle 112 nieuwe huizen bewoond. Ten zuiden van de Zuiderhagen stond nu een arbeidersbuurt met 145 woningen, de Nieuwe Krim. Een stedeling, die een ingezonden brief naar de *Enschedesche Courant* stuurde, noemde het 'een noodlottig plan', een wijk die 'door de opeenhoping van arbeiders geheel gedemoraliseerd [zou] worden'.²⁸

Er waren vijf rijen huizen, zonder tuin, op misschien wat te geringe afstand van elkaar gebouwd. De WC was achter het huis. Hygiëne was ver te zoeken. De mest uit de WC's en alle afval werden op een hoop achter het huis gegooid. In de WC's stonden de tonnen die een boer regelmatig kwam legen. De bewoners waren vooral fabrieksarbeiders: van de

Eén van de weinige huizen die bij de stadsbrand van 1862 gespaard bleef, was het oudste van de stad, het Elderinkshuis aan de Gronausestraat, dat dateert uit 1783. Het huis, in de Lindeboom, was gebouwd als herberg, door Hendrikus Nagel en Maria Osselaar uit Amsterdam. Het lijkt alsof een Amsterdams grachtenpand model heeft gestaan voor de bouwer, niet verwonderlijk uiteraard. Er kwamen hier veel adellijke heren uit de omgeving bijeen, vooral uit Duitsland. Na de brand kwam het huis in bezit van de familie

Elderink, succesvolle fabriqueurs, nakomelingen van Joost Maurits Elderink uit Gronau. Maurits was in 1792 getrouwd met Johanna ter Kuile, dochter van Engelbert ter Kuile, die in 1799 De Lindeboom kocht voor het jonge paar. Generaties lang woonde hier de fabrikantenfamilie Elderink. Van 1920 tot 1957 was er een bank gevestigd in het huis. Bij de aanleg van de Oldenzaalsestraat werd het pand, een rijksmonument, gespaard. In 1993 is het Elderinkshuis aangekocht door de Oudheidkamer Twenthe. In 2010 werd er een uitgeverij gevestigd.³⁷ De Glanerbrugse schilder Klaas Bernink tekende in 1976 de achterzijde van het gespaarde Elderinkshuis.

266 mensen die in 1866 met een beroep in het bevolkingsregister stonden vermeld, werkten er 159 in de textiel.²⁹ Maar de arbeiders hadden niet zulke hoge eisen, ze waren hier tevreden. Dat het afdakwoningen met slechts twee kamers waren, stoorde weinigen. De Krim was zelfs een voorbeeld voor vele andere fabrikanten en gemeenten, die naar Enschede kwamen om de nieuwe arbeidersbuurt te bekijken.³⁰

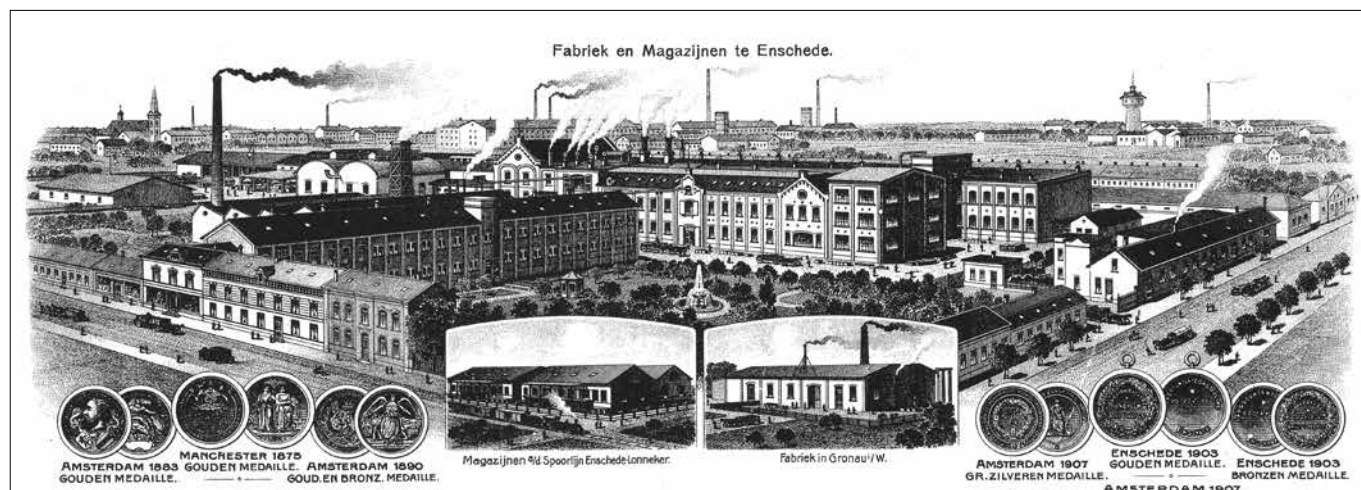
Op 6 juni 1863 werd besloten veertig woningen op De Heurne te bouwen, de buurt kreeg de naam Sebastopol. Deze huizen waren beter dan de Krimwoningen. Ze hadden hogere achtervertrekken en de bedsteden waren vervangen door ijzeren ledikanten. Eén nadeel, ze lagen op een helling, vóór Hoog en Droog waar later de watertoren zou komen, en doordat het terrein zo afliep, waren er vaak overstromingen die veel ellende veroorzaakten. Er werden later ook nog woningen gebouwd op Hoog en Droog, die beter waren gebouwd dan de huizen in De Krim

en Sebastopol en dus ook minder klachten gaven.³¹ Sebastopol werd in 1927 ontruimd en daarna afgebroken. *Tubantia* schreef dat gelukkig 'tot afbraak was overgegaan'.

Het is een gelukkig feit, dat eindelijk tot afbraak is overgegaan. Want de toestand der woningen was van dien aard, dat ze niet aan de eischen der moderne hygiëne voldeden. Het was langzamerhand een onoogelijke nauwe steeg geworden, doordat een fabriek er tegenaan was gebouwd.

Dat was de fabriek van Tattersall & Holdsworth, die sinds 1888 in Enschede was gevestigd, als een filiaal van de Engelse hoofdvestiging in Burnley, om de

Aan de Oldenzaalsestraat bij de Wilhelminstraat stond sinds 1876 de machinefabriek van Tattersall & Holdsworth, een filiaal van een Engelse firma, die onderdelen voor machines – ook textielmachines – leverde. Stichter en beheerder was J. Tattersall. Sinds 1881 produceerde het bedrijf ook machines. De tekening toont het bedrijf in plm. 1914. Het complex is in de jaren zeventig afgebroken om plaats te maken voor een woonwijk.

Twentse textielfabrieken vlugger te kunnen bedienen met hun textielmachines en benodigdheden.³²

Modernere fabrieken

De gevolgen van de stadsbrand voor de textielindustrie vielen achteraf mee. De meeste getroffen bedrijven waren goed verzekerd, de verzekeringsmaatschappijen droegen hun steentje bij aan de herbouw van Enschede. Zo betaalde de Belgische Maatschappij voor Algemeene Verzekering bijna vierhonderd duizend gulden uit aan bedrijven en personen. Het hoogste bedrag kreeg Blijdenstein & Co., namelijk bijna 78.000 gulden, Van Heek & Co. kreeg vijfduizend gulden minder. Was de brand een straf of een zegen voor de textielindustrie?³³ J.P.A.G. Boot meende, dat de brand 'de regelmatige uitbreiding der nijverheid' niet had belemmerd. Van zes tussen 1850 en 1857 gestichte stoomspinnerijen was er één overgebleven, 'toevallig één der modernste fabrieken. [...] Het verbranden van deze spinnerijen betekende niet een groot verlies, de meeste eigenaren waren goed verzekerd en konden de uitgekeerde schadevergoedingen gebruiken bij de opbouw van zeer moderne fabrieken.'³⁴

In 1962, een eeuw na de brand, schreef Boot in een artikel in het dagblad *Tubantia*, dat er weliswaar twee kleine stoomweverijen verloren waren gegaan, maar als geheel had de textielindustrie weinig nadeel ondervonden van de brand – hoewel ook weinig voordeel – en ging de ingezette ontwikkeling van de textielindustrie in een stijgende lijn voort. Boot:

Wie wel baat hebben gehad bij de brand, zijn de arbeiders, van de bedompte oude werkplaatsen gaan ze over naar de dan nieuwe fabrieken [...] volgens de nieuwste begrippen gebouwd, en veel ruimer en minder ongezond dan wat verloren ging.

Jhr. W.C.T. van Nahuys maakte een einde aan de bestuurlijke chaos die was ontstaan over de nieuwe invalswegen.

Mede dank zij de ruime verzekeringsgelden hebben fabrikanten nieuwe, modernere fabrieken kunnen neerzetten. De stadsbrand was een katalysator in een vernieuwingsproces, dat zich al eerder had aangekondigd en dat was vooral te danken aan een nieuwe generatie fabrikanten, zoals Willem Joan Blijdenstein en Gerrit Jan van Heek. De oude textielondernemer met een kantoor en een pakhuis had plaats gemaakt voor de 'werkelijke fabrikant, die de textielindustrie leidt in een nieuwe fase in haar ontwikkeling'.³⁵

Stad toegankelijker

Het behoud van het oude stratenpatroon was het uitgangspunt van de architecten, die de herbouwplannen hadden ontworpen. Om een aantal straten te kunnen verbreden, was het van het grootste belang dat de stadsgrachten werden gedempt, een karwei dat met hulp van de Commissie tot Werkverschaffing binnen een jaar was geklaard. De gracht bij de stadspoorten Eschpoort en Veldpoort en de gracht tussen de Veldpoortbrug en het latere Van Loenshof werden gedempt, met puin uit de verbrande stad en zand. De brand had ook aangetoond, hoe kwetsbaar de stad was, met die smalle toegangswegen, die daarom moesten worden verbreed. Maar waar moesten die nieuwe invalswegen komen? Daarover ontstonden fikse discussies en steeds kwamen er nieuwe plannen op tafel.

Over de uiteindelijke keuze ontstond onmin in de gemeenteraad en in het college van burgemeester en wethouders. Wie wilde er een weg voor zijn deur of een weg over zijn grond? Burgemeester Loeff slaagde er niet in de partijen tot een compromis te brengen, de bestuurlijke chaos leek hem onoplosbaar, ook door een gebrek aan vertrouwen. Hij werd op 16 december 1862, na nauwelijks een half jaar de gemeente geleid te hebben, uit zijn functie ontheven. Zijn opvolger werd jhr. Willem Chistiaan Theodorus van Nahuys, die zijn loopbaan was begonnen als burgemeester van Diepenheim, daarna eerste burger was van Ambt Almelo om vervolgens te verhuizen naar het burgemeestershuis in Wijhe.

Van Nahuys beschikte over veel meer bestuurlijke ervaring dan de voormalige burgemeester Loeff, die als Ontvanger der Registratie de stad op zijn duimpje kende, maar in het bestuurlijke circuit een nieuwkomer was geweest. Enschedees nieuwe burgemeester slaagde er in de strijdenden op één lijn te krijgen. Besloten werd de stad toegankelijker te maken vanuit het noorden via de Bolwerkstraat en de Menistenstraat, en vanuit het zuidwesten via het Van Loenshof. Van Nahuys bleef vier jaar in Enschede en was daarna dertig jaar een zeer gewaardeerde en geprezen burgemeester in Zwolle.³⁶